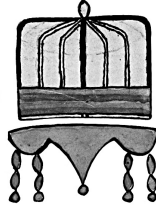

AHMET YAŞAR OCAK

TARİH, İNANÇ, EFSANE

Bektasilik

HAYATI VE ÇEVRESİYLE HACI BEKTAŞ- I VELİ

Hacı Bektaş-ı Veli, 13. yüzyıl Anadolu'sunun birçok meşreptaşı arasında ismi bugüne kadar yaşayabilen, sadece bir tarikatın piri olarak değil, bir İslam yorumunun, bunu yansıtan bir zihniyet dünyasının ve etrafında gelişen bir kültürün öznesi olarak algılanmış ve yüzyıllardır Alevî-Bektaşî toplumlarınca ve -onlar kadar olmamakla beraber- Sünnî toplumlarca da benimsenmiş olan nadir sufilerinden biridir.

Bugüne kadar onun hakkında çok şey yazıldı. Bazen birbirine zıt yorumlar yapıldı, kimine göre Sünnî bir mutasavvıf oldu, kimine göre Sünnîlik dışı bir İslam anlayışının temsilcisi, kimine göre haksızlıklara karşı direnen “emekçi, hakça paylaşımcı” bir halk lideri telakki edildi. Ama bütün bunların ötesinde Hacı Bektaş-ı Veli yüzlerce yıldan beridir Bektaşîlerin ve Alevîlerin inanç dünyalarında, toplumsal hayat ve kültürlerinde Hz. Ali'den sonraki en temel şahsiyet olarak yerini korumaya devam etti. Kültürler arası ilişkilerin ve iletişimin hızla geliştiği zamanımızda Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşîlik artık İran, Irak ve Suriye'deki Sünnî olmayan

çevrelerde de eskisine nispetle en az Türkiye'deki kadar yakından tanınmaya başlamıştır.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin asıl adı Bektaş olup muhtemelen ölümünden sonra Hacı Bektaş-ı Veli diye şöhret bulduğunu düşünüyoruz. 13. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Baba İlyâs-ı Horasânî'nin çevresiyle bağlantılı olduğu halde, devrinin kaynaklarında hemen hiçbir iz bırakmaması, ciddi bir sorunsaldır. Bu durum, genellikle sanılanın aksine, yaşadığı dönemde yaygın bir şöhrete sahip olmadığı izlenimini veriyor.

Hacı Bektaş'tan bahseden en eski kaynaklar

Hacı Bektaş-ı Veli'yi ancak kendi zamanından epeyce sonra yazılmış ikinci nesil kaynaklardan incelemek mümkündür. Bu kaynakların şimdilik en eskisi, 14. yüzyılın ünlü sufilerinden Âşık Paşa oğlu Elvan Çelebi'nin *Menâkıbü'l-kudsiyye* adlı menkıbevi aile tarihidir. Hacı Bektaş-ı Veli'nin şeyhi olup Selçuklu yönetimine karşı 1240 yılındaki büyük ayaklanmayı gerçekleştiren Vefâî şeyhi Baba İlyâs-ı Horasânî'nin torunu olan bu sufi şairin eserinde Hacı Bektaş-ı Veli'yi zikrettiği yer ve kullandığı ifadeler bazı önemli ipuçları verir.

Hacı Bektaş-ı Veli hakkında ikinci kaynak, vefatından yaklaşık yüzyıl sonra Ahmed Eflâkî tarafından kaleme alınan *Menâkıbü'l-ârifin* adlı tanınmış Farsça eserdir. Dönemin Anadolu'su ve Mevlevîliğin tarihi bakımından önemli bu eserde Hacı Bektaş-ı Veli hakkında kısa bir pasaj vardır. Bu pasaj hem onun sufi kimliği hem de öteki kaynakları kontrol etme bakımından bir değer taşır.

14. yüzyıla ait bu iki kaynaktan sonra kronolojik olarak sırası, Hacı Bektaş-ı Veli adına düzenlenmiş olup 15. yüzyılın son çeyreği içinde kaleme alındığı genellikle kabul edilen *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli* yahut *Velâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Veli* diye ünlü kitap almaktadır. Kısaca *Velâyetnâme* diye de bilinen bu

eserin ihtiva ettiği bilgilerin bir kısmı şüphesiz Hacı Bektaş-ı Veli'nin yaşadığı dönemden itibaren mensuplarının arasında ağızdan ağıza dolaşarak 15. yüzyıla intikal etmiştir. Fakat bu metin pek çok bakımdan problemlidir ve bugüne kadar esaslı bir muhteva kritiğine tâbi tutulmamıştır.

Eserin *Menâkıb-ı Hâce Ahmed-i Yesevî*, *Menâkıb-ı Lokmân-ı Perende*, *Menâkıb-ı Ahî Evran* ve *Menâkıb-ı Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî* gibi 13. yüzyıla ait yazılı kaynakları olduğu da metinden anlaşılıyor. *Velâyetnâme*'nin ehemmiyeti, Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihî şahsiyetini tespite yarayacak çok önemli veriler ihtiva etmesinin yanı sıra, Bektaşilik ve Alevilikte bugün de mevcut olan inançların çoğunun yansıdığı yazılı bir metin olmasından ileri gelir. Dolayısıyla *Velâyetnâme* bu çevrelerde yarı kutsal niteliği olan bir kitaptır. Ayrıca Hacı Bektaş-ı Veli'yi Ahmed-i Yesevî geleneğine bağlayan önemli ifadeleri içinde bulunduran *Velâyetnâme*, Hacı Bektaş-ı Veli'nin şahsiyeti ve Bektaşiliğin tarihçesi bakımından tarihî gerçeklerle menkıbelerin birbirine karıştığı bir kaynaktır. Aynı yüzyılda yaşayan Lâmiî Çelebi'nin *Nefehât Tercümesi*'nde üç dört cümleyi geçmeyen kayıtlar ise Hacı Bektaş-ı Veli'nin tasavvufi şahsiyeti hakkında değişik bir zihniyeti yansıtır.

İdealize edilmiş bir imaj

15. yüzyılın sonlarına ait bir başka önemli kaynak ise yine Baba İlyâs-ı Horasânî'nin soyuna mensup bir sufi tarihçi olan Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eseridir. Burada müellifin büyük dedesinin halifesi olan Hacı Bektaş-ı Veli'ye dair bazı şifahi bilgiler kaydedilmiştir. Bu kayıtlar onu bambaşka bir kimlikle tanıtır. Âşıkpaşazâde'nin bu metninin -özellikle kendi zamanında hiçbir kaynakta iz bırakmadığına bakılırsa- tarihî Hacı Bektaş-ı Veli'yi anlatan gerçeğe yakın bir tanıımı yansıttığı olmasından muhte-

mel bulunmakla beraber, bazen taraflı ve gerçeği gizleyen bir metin olmakla da itham edilmiştir.

Son olarak 16. yüzyıldan Taşköprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserini kaydetmek gerekir. Hacı Bektaş-ı Veli bu kitapta tıpkı *Nefehât* tercümesindeki gibi büyük bir veli olarak tanıtılır. Sonraki yüzyıllara ait bazı eserlerde de Hacı Bektaş-ı Veli'ye dair bilgilere rastlanır. Ancak bunlar esas olarak adı geçen eserlere ve özellikle *Velâyetnâme* ve *Şekâik*'a dayanır. Burada çizilen portre ise erken Osmanlı döneminde yaşamış bütün şahsiyetlerin biyografilerinde olduğu gibi, çok idealize edilmiş bir imajı yansıtır.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatı ve tarihî şahsiyeti hakkında *Velâyetnâme*'de yer alan ve bir kısmı tarihî bir zemine dayanmadığı meydanda olan menkıbeler dışında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız kaynakların hemen hepsi onu menkıbevî kimlikle tanıtır.

Tarihî ve mitolojik şahsiyeti

Bu bağlamda menkıbevî Hacı Bektaş-ı Veli'nin, tarihî Hacı Bektaş-ı Veli'nin ölümüyle doğduğunu söylemek, hiç de yanlış olmayacağı gibi, tarihî bir gerçeğin de ifadesi olacaktır. Dolayısıyla Hacı Bektaş-ı Veli'yi bu iki paralel (yani yaşarken ve öldükten sonraki) kimliğiyle ele almak zarureti vardır. Ancak onun tarihî hüviyetini belirleyebilmek mitolojik şahsiyetini tahlil etmekten çok daha zordur.

Hakkındaki bilgi kıtlığı Hacı Bektaş-ı Veli'yi Türkiye'de zaman zaman siyasî-ideolojik spekülasyonların itibarlı malzemesi haline getirmiştir. Yaklaşık son otuz yıldan beridir Türkiye'de Sünnî kesimdeki akademik çalışmaların onu Sünnî bir âlim-mutasavvıf olarak takdim ve bunu ispat etmekte çok ısrarlı olmalarına mukabil, Alevî-Bektaşî kesimi de bunun aksini ispat konusunda ısrarlıdır.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin nasıl bir ortamda yetiştiği, yani nasıl bir toplumsal çevrenin mensubu olduğu, dolayısıyla ne tür bir sosyal tabana mensup bulunduğu konusu hâlâ çok ciddi bir sorunsaldır. *Velâyetnâme*'de aktarılan -bizce şaibeli- kısım hariç, diğer kaynaklar onun içinde doğduğu, yaşadığı, yetiştiği toplumsal ortamı aydınlatma konusunda ne yazık ki fazla yardımcı olmuyorlar.

Velâyetnâme'ye göre Hacı Bektaş-ı Veli Horasanlıdır. Baba tarafından İmam Mûsâ Kâzım neslinden olup anne tarafından Nîşâbur şehrinin hükümdar ailesine mensuptur ve orada doğmuştur (Bugün Nîşâbur yakınlarında bir köyde ona izafe edilen bir ev vardır). Hem imamzade hem sultanzadedir. Çocukluğundan itibaren burada çok üst düzeyde bir eğitim almıştır. Dolayısıyla *Velâyetnâme*'ye göre Hacı Bektaş-ı Veli şehirli bir asilzadedir. Hem de Melâmetilik gibi önemli bir tasavvuf mektebinin merkezlerinden biri olan Nîşâbur'da yetişmiştir. Ama Nîşâbur'un bu imamzâde ve sultanzâdesi, Ahmed-i Yesevî'ye intisap edip hilâfet makamına yükseldikten sonra, Diyârırûm'u (Anadolu) irşat ile görevlendirilip oraya yollanır.

İşte *Velâyetnâme*'nin önümüze çıkardığı ilk problem tam da budur. Bu metnin ortaya koyduğu iki Hacı Bektaş-ı Veli tipinden hangisi onun gerçekten mensup bulunduğu tarihsel ve toplumsal çevreye uymaktadır? Burada pek çok soru bizi karşılar. Mesela bu iki Hacı Bektaş-ı Veli figürü arasında bir dönüşüm mü söz konusudur? Eğer öyleyse bu dönüşüm niçin, ne zaman ve nasıl olmuştur? Eğer birinci figür, yani Nîşâbur'un, üst düzey eğitim almış imamzâde ve sultanzâdesi olan Hacı Bektaş-ı Veli figürü gerçek ise, öteki Hacı Bektaş-ı Veli figürü bu metinde niçin ve nasıl yer bulmuştur, hangi tarihsel olgunun yansımasıdır? Bu ikinci figür, yani konar göçerler arasında, kırsal kesime mensup bir derviş olan Hacı Bektaş-ı Veli figürü tarihsel gerçek ise, o takdirde birinci figür

esere ne maksatla girmiştir? İşte burada, *Velâyetnâme*'nin ihtiva ettiği metinlerin kaynaklarını tespit problemi gündeme geliyor.

Bugüne kadar gözden kaçan önemli nokta

Bu durumda şu iki ihtimal söz konusu olabilir: Birincisi, ya Nişâbur'un üst düzey eğitim almış sultanzâde ve imamzâdesi Hacı Bektaş-ı Veli, Ahmed-i Yesevî'nin halifesi olarak Rum'a (Anadolu) gelip konar göçerler arasında İslam'ı yaymak için onların kabulenebileceği bir "misyoner derviş" kimliğine bürünmüş olmalıdır, ya da *Velâyetnâme*'nin bu kısımları, Hacı Bektaş-ı Veli kültürünün 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'da üstünlük kazanmasına paralel olarak, yükselen bu figürün yeni yeni başlayan Şiî propagandalara uyarlanarak onu daha da yüceltmek maksadıyla 15. yüzyılda *Velâyetnâme* müellifi tarafından sonradan kurgulanmış bir hikâyedir. Yani Hacı Bektaş-ı Veli aslında konar göçer bir oymak içinde yaşamakta olan – Horasan'dan göçme– bir Kalenderî şeyhidir ve aslında sultanzâdelik ve imamzâdelikle ilgisi yoktur.

Burada bugüne kadar gözden kaçan önemli nokta şudur: Benzeri bütün Türkmen şeyhleri gibi muhtemelen Hacı Bektaş-ı Veli de kendine bağlı bir Türkmen aşiretiyle birlikte Anadolu'ya gelmiş olmalıdır. Çünkü genellikle bu aşiretler (Dede Garkın'a bağlı Garkın aşireti örneğinde olduğu gibi) başlarındaki şeyhin adıyla anılıyordu.

Bektaşlı oymağı ve Hacı Bektaş bağlantısı

Nitekim Osmanlı tahrir defterlerine dayalı bir araştırmada, geniş bir Bektaşlı oymağının mevcut olduğu gösterilmiştir. Bu mümkündür ve doğru olabilir. Ancak defterlerde oymağın "Bektaşlı" adını taşımasının ötesinde Hacı Bektaş-ı Veli ile doğrudan bağlantısını gösterecek bir kayıt bulunmuyor. Bu oymak Bektaş adını taşıyan herhangi birinin oymağı da olabilir. Araştırma, bağ-

lantı konusunda herhangi bir şey söylememektedir. Eğer onun gerçekten böyle bir Türkmen oymağının reisi olduğu doğruysa, o takdirde, imamzâde ve sultanzadelik iddiası geçersiz hale gelir ki kanaatimizce zaten gerçekte de böyle olmalıdır.

Muhtemel bir diğer sebep de Babailer İsyanı'ndan sonra Selçuklu merkezî yönetiminin Türkmenlere karşı takip ettiği dışlayıcı politika sonucu, Hacı Bektaş-ı Veli'nin olabildiğince gözden uzak bir yerde yaşama arzusu olabilir. Ayrıca büyük şehirlerdeki Sünnî sufilerin eleştirilerinden uzak kalmayı istemiş olması da düşünülebilir. Nitekim Mevlânâ'nın bile, yalnızca gıyaben tanıdığı bu Türkmen şeyhine hiç de iyi gözle bakmadığını Ahmet Eflâkî yazıyor.

Bu ihtimali kabul ettiğimiz takdirde, Hacı Bektaş-ı Veli'nin Selçuklu başşehrinin veya önemli kültür merkezlerinin ilgisini çekecek ve dolayısıyla büyük şehirlerdeki tekkelerde yaşayan sufiler gibi zamanın belgelerinde iz bırakacak kadar niçin şöhrete kavuşmadığı sorusunun da cevabı böylece verilmiş olur.

İslamlaştırma faaliyetleri

Hacı Bektaş-ı Veli *Velâyetnâme*'ye göre Sulucakarahöyük'te bir Türkmen şeyhi olarak bir yandan kendi cemaati içinde mürşitlik görevini sürdürürken bir yandan da Ürgüp yöresindeki Hıristiyanların ve Anadolu'yu işgal eden şamanist Moğolların Müslümanlığı kabul etmeleri için yoğun faaliyet göstermiş, halifelerini bu amaçla Moğol oymakları arasına yollamıştır.

Bu İslamlaştırma faaliyeti, gerek kendisinin yaşadığı kırsal kesimin toplumsal şartlarının gerekse Bektaşilik ve Aleviliğin geleneksel ve aktüel çizgisinin tabii bir gereği olarak fıkıhın sıkı ve düzenli bir yerleşik hayat gerektiren kurallarıyla çerçevelenen Sünnî anlayışı değil, Horasan Melâmetiyyesi'nin züht karşıtı cezbeci karakteriyle karışık bir biçimiydi. Bu yorum, muhtemelen, Türkmenler arasında hâlâ kuvvetle yaşamakta olan eski İslam öncesi dinî-mis-

tik inançlarla karışık yarı mitolojik bir İslam anlayışının telkin ve tâlimini de ihtiva ediyordu. Bu, tasavvufun yapısından kaynaklanan geniş bir hoşgörüye dayanmakla beraber, aynı zamanda mühtedileri birdenbire kendi inanç ve kültür çevrelerinden koparıp tedirginlik yaşamalarına sebebiyet vermeden eski inançlarını da kendi içerisinde değerlendiren bir İslam anlayışydı. Bu anlayış tabiatı gereği kitabî esaslara sadık İslam algılayışına göre elbette daha sade, daha basit ve mitolojik unsurlarla karışık olacaktı. Bunu söylemek, bazılarınca iyi düşünmeden kolayca yaftalandığı gibi, bu algıyı küçümsemek, ötekileştirmek veya hor görmek değildir. Çünkü sosyolojik ve tarihsel bir vâkıanın ifadesidir ve başka türlü olması sosyolojik ve tarihsel olarak mümkün değildir.

Hristiyanlar için Aziz Charalambos

Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve benzerlerinin uyguladığı bu yöntemin Anadolu'nun müslim ve gayrimüslim toplumlar arasında önemli bir yakınlaşma ortamının doğmasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim bölge Hristiyanlarının da ona büyük bir yakınlık duyduğu ve kendisini Aziz Charalambos olarak takdis ettikleri bilinmeyen bir konu değildir.

Öyle görünüyor ki Hacı Bektaş-ı Veli, zaman zaman bazı Moğol otoritelerine karşı çıkmak durumunda kalmış olsa da Suluca-karahöyük'teki mütevazı zâviyesinde bu şekilde ömrünü tamamlamıştır. 1292 tarihli bir vakfiye kaydında kendisinden "merhum" diye bahsedildiğine göre bu tarihten önce muhtemelen 1271 vefat etmiş olmalıdır ki bu, üzerinde ittifak sağlanmış bir tarih olarak yerleşmiştir.